թագաւորից 282—329 ամենաստոյգ ենթադրութեան վրայ յերեան, թէ՝ իւր երկրորդ անգամ թագաւորելուն կարծուի արշաւանքին ժամանակն (282ին) եղաւ[1] եւ այս 282—329 թուականը գիշեր Մար-Աբասայ քսակի յուցակին մէջ յիշուած թուականն է. ուս կէսին ալ մեր դնելու է, որ Ս. Գրիգորի կնճագիրն ալ (Ագաթանգեղոս)՝ Ցրդաստայ տարիները ասոր երկրորդ անգամ Հայաստանէն կր սկսի հաշուել.[2] Այս թուականին կը յարմարի փաւստոսի ենթադրութեան համաձայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին եպիսկոպոսացնէն Արիստակիսի մահը՝ որ Ցրդաստայ առեն մեռած է, ի՛րաւի: (Գ, բ.) Արիստակէս մանուկացած էր Նիկիոյ ժողովին:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին կենսագրութեան պատմագիրն Ագաթանգեղոս[3] Քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ մնաց Ցրդաստայ թագաւորութեան ԻԳ-Ե տարին, որ է ըստ 295ին. իսկ Խոսրով Թագաւորին 296ին[4] Հայաստան արշաւելն այսպէս կը մեկնուի. արքայից արքան չէր կրնար անտարբեր աչօք տեսնել մոգութեանց պատմանին Հայաստանի մէջն քնայինը ըլլալը:

Հայոց եւ Աբեաց մէջ տեղի ունեցած պատերազմի 30 (Գ. ծ, ծգ, բ) կամ 34 տարիներն (Գ. ծ.)[5] ամենէն Արշակայ թագաւորութեան տարիները չեն ցուցներ, այլ 337էն սկսեալ մինչեւ Արշակայ գերի բռնուիլը՝ բազմաթիւ ընդհատութիւններով տեւած պատերազմական վիճակը կը նշանակեն:[6] Արշակայ գերի բռնուելուն թուականն որոշելու համար՝ Ամիւնթեսի արշաւանքը (Ամմ. իե, 12, 13.) մեզի հիմ կ՚առնուի: Կղնիթեան այս արշաւանքն ասոր հետ (Ամմ. իթ, 1, 11.) ուղղակի կապ ունի: Շապհոյ արշաւանքն ալ՝ վազէսի Անտիոք մտնելուն (10 Նոյ, 371) հետ կապուած ըլլալուն՝ 371ին տեղի ունեցած է: Ըստ այսմ Արտագերք Ամրոյին անձնատուր ըլլալն ալ 369ին դնելուն համար[7] ամրոյին անձնատուր ըլլալէն 5 ամիս յառաջ կը սկսի Հայաստանի մէջ բանակներուն այս ու այն կողմն երթալ ու գալը: Աբատանայ ու Կիւզակայ մնալնուն ալ պէտք է որ 368,69 տարուն ձմեռը հանդիպած ըլլայ.[8] իսկ Պապին թագաւորելը 369ին՝ գարնան: Փաւստոսի յիշած պաշարման 13 ամիսներէն՝ ամրոյին առաջին անգամ պաշարուելէն մինչեւ անձնատուր ըլլալը հաշուելով՝ կրնան ճշմարիտ ըլլալ եւ մեր առջեւը կը դնեն 368 տարւոյն հոկտեմբերէն մինչեւ 369 տարւոյն[9] Դեկտ. ի։ առաջ եւ Արշակայ գերի բռնուելը 367ին կամ 368ին սկիզբները կ՚իյնայ։ Թէ Արշակայ գերի բռնուելէն մինչեւ մահը որչափ ժամանակ անցած է՝ Ամմիանոսէ (իե, 12, 3) չենք կրնար իմանալ, որովհետեւ այստեղ վիպասանական եղանակով կը պատմէ. եւ եթէ չենք ուզեր ընդունիլ, որ „heiulante muliere truces mariti fortunas“[10] (12, 7) խօսքերն Արշակայ մահը կ՚ենթադրեն, — եւ ալ հարկ չեմ տեսներ այս ենթադրութիւնն ընելու, — այն ատեն պէտք չկայ Ամմիանոս ու Փաւստոսի մէջ հակասութիւն գտնելու. Փաւստոս կ՚ըսէ թէ Արշակ, Պապայ թագաւորելէն ետքը (Ե, է)՝ Շապհոյ՝ քաշանայ դեմ մղած մէկ պատերազմէն վերջը մեռած է. Հաւանաբար այս պատերազմը 370 թուականին դնելու ենք։ Այս ատեն Արշակ իրականապէս միայն 17 կամ 18 տարի (350—367,68)[11] թագաւորեց, Պապ՝ 6 տարի (369—374), եւ ոչ թէ 7 տարի։ Սակայն իւր Հօրը գերի բռնուելէն ետքն առանց թագաւորի մնացած մէկ տարին՝ ժամանակագրքէն իրեն տրուած է։

(Շարունակելի.)

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԸՆԹԱՑՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒԴԱՐՁԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պարտուս առաջին կէսին ապրած Հայ բժիշկներուն մէջ, գրաբար վաստակ ունեցողներէն եւ ոչ մէկը գրցած է հեղինակ ըլլալ այնչափ երկասիրութիւններու, որչափ եղած է Րէոփէն Մէսթոչէ Յէր Պէրտճեան։

Ա.յս Հայ բժիշկին իրաւամբ նշանաւոր է եւ երեւելի, իւր ազգին ընձեռած այն ստուար հատորներով, որոնց մէկ մասը լոյս տեսած են վենետիկ, Ս. Ղազարու վանքը, եւ մէկ մասը Ն. Պոլիս, Օրթագիւղ՝ Ազուշեվեանց Տպարանը։

Վենետիկինները, բժշկարան մը եւ բժշկական բառարան է՝ գրաբար, որ կը կազմէ երկու հատոր եւ Հրատարակուած է 1822ին, երբ ասկաւարի րէհտէն կը գանուէր Եգիպտոս, իբրեւ անձնական բժիշկ Եգիպտական Բդեշխին։

Ա.յս բժշկարանը տասը տարի վերջը, 1832ին, առանց ո՛ եւ է փոփոխութիւն մը կրելու, կ՚արժանանայ երկրորդ տպագրութեան, գաղձեալ վենետիկ, Ս. Ղազարու վանքը։

---

1 Հմմտ. Mommsen, R. G. V. 442 եւ N. 1։

2 Ցրդաստայ առաջին անգամ թագաւորելուն (իբր 250—252/53. Հմմտ. Gutschmid, Kl. Schr. III. 405. Mommsen, R. G. V. 422, 430, Նմանապէս իրանի պատմութեան եւ զրոյցներուն վրայ իմ գրածներս ZDMG. 49, 651f.) եւ ասոր թագաւորութենէն եկած առանց թագաւորի մնացած անջրպետին յիշատակը Հայք բոլորովին կորսուած են։

3 Հմմտ. Gutschmid, Kl. Schr. III 412։

4 Ամմ. իգ, 5, 11։ Mommsen, տե՛ս 443 եւ նշ։

5 Պրոկոպիոս, "վասն պարսկական պատերազմին„ (α 5 p. 26) 32 տարի ունի։

6 Ասով Ներսէսի ընծայած 33 տարիներն ալ ինկնին կ՚ուզղուին, ըստ որում Արշակայ ժամանակակիցի է։

7 Ամմ. իե. 12, 12. Sidere flagrante brumali — դեկտեմբերը ամենուն մէջ։

8 Ամմ. իե. 12, 6. rigente tunc caelo nivibus ac pruinis. (Ձեռան ու եղէսի ժամանակ։)

---

1 ծգ-ե ամիսը անձնատուր եղաւ քերդը։ Փաւստոս Դ. ծե։

2 Այնն իւր երկան գործոյ բախտը կ՚ոգայր։

3 Հմմտ. ZDMG. 49, 652։ եթէ իմ այն տեղ ըսած ենթադրութիւնս ճիշդ է, որով կ՚ելլէ թէ Արշակ 17 տարի թագաւորած է, այն ատեն կ՚ունենանք։ Ցրդաստ՝ 283—330, Խոսրով Ա.՝ 331—339, Տիրան՝ 340—350, Արշակ՝ 351—367, Պապ՝ 369—374։

digitised by A.R.A.R.@

Րէստէնի այս հրատարակութիւնները մանրամասնաբար կը յիշատակուին Հ. Գար. Զարբհանէլեանի "Հայկեան Պատենագիրքին" մէջ. բայց Կ. Պոլիս եղածները քնաւ երեւք:

Րէստէն 1832ի վերջերը կը փոխադրուի Կ. Պոլիս, ուր տեսնելով որ իւր առաջին հրատարակութիւնները գրաբար ըլլալուն, ժողովրդեան կողմանէ շատ ընդունելութիւն գտած չեն, կը սկսի պատրաստել նոր գործեր, բայց ուսկիւրէն լեզուաւ եւ ժողովրդեան հասկնալի ոճով:

Երկու տեսակ էին այս նոր երկերը. Համառօտ եւ փոքր, մեծ եւ ընդարձակ, որք հետզհետէ լոյս տեսած են 1833էն սկսեալ, մինչեւ 1839:

Ա՛Համասիկ անոնք՝ իրենց տպագրութեան թուականներուն կարգաւ, որք են թուով ընդ ամէնն չորս հատ:

Ա. Կրնո-Ֆիֆն Բէշկիւլեան Աբուհոթ: Րէստէն պարոն Միքայէլի ցէր պետրոսեան կոստանդնուպոլսեցւոյ՝ ի լեզու աշխարհաբառ, եւ ծախիւք հեղինակին տպագրեալ ի պատրիարգութեան կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Յոհաննոսի ամենապատիւ եւ վեհափառ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի: Հատոր Ա՛ոջի: Ի վերոյ ընդհանուր պէնճլ կամ ըրմանց: 1833 — ՈՄՀՐ Ցօրնոյէ՛ղ ի Տպարանի պօղոսի Ուրպեան տպուչեանցւոյ:

1833ին եղած այս հրատարակութիւնն համառօտ է եւ փոքր, եւ է գործոյն Ա. Հատորը. ունեցած է դեռ ուրիշ հատորներ, դժբախտաբար չեմ կարողացած գիտնալ, թէեւ շատ փնտռած եմ:

Մերթ տեղեկացայ որ այս՝ ուրիշ հատորներ չէ ունեցած, եւ մերթ լսեցի որ Բ. եւ Գ. հատորներ ալ ունեցած է, տպուած 1834 եւ 1839 թուականներուն, բայց մարդ տեսած չէ անոնք: Մինչեւ լուսաբանուին այս հակառակ-ընդդէմ տեղեկութեանց, ճանչնանք Րէստէնի ընդարձակ բժշկարանը, որ թէեւ վեց հատոր է գրուած, բայց զոյգ զոյգ տպագրուելով, եղած է երեք հատոր:

Ա՛Համասիկ եւ անոնք:

Բ. Կրնո-Ֆիֆն Բէշկիւլեան Աբուհոթ Րէստէն պարոն Միքայէլի ցէր պետրոսեան կոստանդնուպոլսեցւոյ՝ ի լեզու աշխարհաբառ: Ի պատրիարգութեան կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Յոհաննոսի Ամենապատիւ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի: Հատոր Ա. Ր. Ցօրնոյէ՛ղ 1841:

Գ. Կրնո-Ֆիֆն Բէշկիւլեան Աբուհոթ Րէստէն պարոն Միքայէլի ցէր պետրոսեան կոստանդնուպոլսեցւոյ՝ ի լեզու աշխարհաբառ: Ի պատրիարգութեան կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Գաբրիէլեան Ամենապատիւ եւ վեհափառ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի: Հատոր Գ. Դ. Ցօրնոյէ՛ղ 1838:

Դ. Կրնո-Ֆիֆն Բէշկիւլեան Աբուհոթ Րէստէն պարոն Միքայէլի ցէր պետրոսեան կոստանդնուպոլսեցւոյ՝ ի լեզու աշխարհաբառ: Ի պատրիարգութեան կոստանդնուպոլսոյ՝ տեառն Գաբրիէլեան Ամենապատիւ եւ վեհափառ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի: Հատոր Ե. Զ. Ցօրնոյէ՛ղ 1839:

Րէստէնի այս վեց հատոր երկաբրութեան բժշկական պատմութեանց մասին, անոր կենսագրութիւնն հրատարակած ժամանակս մանրամասնաբար խօսիլ խոստանալով, այժմ կը փութամ դիտել, թէ՝ Ա. Բ. Հատորին վրայ կարդացուած 1841 թուականը տպագրական սխալ է, եւ թէ՝ պէտք է ըլլայ այն ըստ իս, կամ 1836 եւ կամ 1837:

Անկարելի է, որ վեց հատոր ընդարձակ աշխատութեան մը Ա. Բ. Հատորը վեցերորդէն վերջը՝ եւ երկու տարի վերջը յանձնուի տպագրութեան, երբ մանաւանդ 1838ին տպուած Գ. Դ. Հատորը սկիզբը կ'ունենայ "Ցուլոյս Երէսբդ Հոգւոյն" վերնագրով շարունակական ընդարձակ գլուխ մը եւ Ա. Բ. Հատորին սկիզբն եղած Ցառաջաբանութեան մէջ ալ հեղինակը տեղեկութիւն կու տայ յաջորդ հատորներուն պարունակութեանց մասին: Այս իսկ բաւական է կարծեմ ընդունելու, թէ՝ 1841 թուականը տպագրական սխալ մըն է. եւ որովհետեւ Ե. Զ. Հատորը Գ. Դ. Հատորէն մէկ տարի վերջը լոյս տեսած է, շատ հաւանական է որ Գ. Դ. Հատորն ալ Ա. Բ. Հատորէն տարի մը վերջն եղած ըլլայ, ուստի՝ Ա. Բ. Հատորը հրատարակուած կ'ըլլայ, 1837ին:

Կէտ մը սակայն կրնայ շփոթութիւն պատճառել եւ մեր ենթադրութեան հակառակն հաստատել. այս է՝ հատորներուն ճակատը տեսնուած պատրիարքական անուններըը:

Արդարեւ 1838ին պատրիարք էր՝ Ցոհաննոս, 1839ին Ցակովբոս, եւ 1841ին դարձեալ Ցոհաննոս. բայց յիշենք՝ թէ Րէստէնը ճանչցող ներուներիներ, որք տակաւին կ'ապրին, ինչպէս եւ Րէստէնի ներուն վաւերները՝ պետրոս եւ պօղոս Րէստէնեան, կ'ըսեն՝ թէ Րէստէն բժիշկ վախճանած է 1840ին:

Նէթէ Րէստէն ողջ ըլլար այն տարին, եւ իւր աշխատութեան Ա. Բ. Հատորն 1841ին տպագրել տուած ըլլար, Զմիւռնիոյ Արշալոյս Աբօթաւեանն եւ Կ. Պոլսոյ Ազգասէր Բիւզանդեանը,

digitised by A.R.A.R.@

որուն առաջինը 1840 Օգոստոսի 10ին կը սկսէր հրատարակուիլ, եւ երկրորդը՝ 1840 Նոյեմբեր 30ին, միթէ պիտի չգրէին այս մասին։*

Ցո՛ւ. ՎԱՀՐԱՄ ԹՈՒՐԳՈՒՄԵԱՆ

ԳՐԱԳԻՏՑԱԿԱՆ

ՑՕԴՈՒԱԾ ՄԸ ԴԻՐՔ ԴՐԱԼԱՒ ԸՄԲՌՆՑՈՑ

"Գիրքը գրէլ„ ինչ դիւրին գործ„ կ'ըսէ կրթեալ եւ քաղմակողմանի ուսումնառած գիտնականը, բանական է գրիչը ձեռք առնուլ եւ արդէն հատորաւոր գրքեր կը յայտնուին իրարու։ "Գիրքը գրէլ„ ինչ դժուարին գործ„ կ'ըսէ գիրքը շարադրելու արուեստին անտեղեակ գրագէտը, որ շատ անգամ անզուսպ եռանդ կը զգայ իւր գիտցածին ու շատ անգամ նաեւ — չգիտցածին ուրիշներուն ներկայացնելու, եւ մտնաւանդ թէ իբր անմահ յիշատակարաններ, իրր ժառանգութիւն՝ իւր երկասիրութիւններն յաջորդ սերնդեան կտակելու։

Երկուքն ալ իրաւունք ունին։ Բայց շատ անգամ "շատ դիւրին գործ„ կարծուածը կառուած է այնպիսի դժուարութիւններ հետ, որոնք անյաղթելի են նոյն իսկ ամենակիրթ գիտնականին, եւ շատ անգամ կը տեսնենք գիտնականներ, որ զարդն են իրենց ազգին գրուն, բայց չեն հրատարակեր գործ մը, գիրք մը, որ արժանի ըլլայ իրենց մտհալէնէն եղած ալ զիրենք յիշեցնել իրենց հետեւորդաց։ Եթէ ճանչային իրենց առջեւ եղած դժուարութիւնները գոնէ թեթեւցընելու եղանակը, սուգիւ հատորաւոր գրքեր գրելն ալ պիտի համարեին։ Իսկ երկրորդ կարգի վերաբերեալ գրագէտն, թերեւս առաջնէն աւելի կարողութիւն ունենայ գիրք շարադրելու, բայց քանի մը նախնական կարեւոր ծանօթութիւններ չգիտնալով ձեռնթափ կ'ըլլայ գործէ մը, որուն քնական միտում ունի եւ կարողութիւն։ Ըսկզբի տողերով պիտի պարզենք դժուարութիւնները, որպէս զի մեր կողմանէ նպաստած ըլլանք գիրք շարադրել ուզողներուն։

Քնական է, ուշագիր ընթերցողն այս տողերը կարդալուատեն կարծէ թէ նոր բաներ իմանայ, բայց ոչ. ուրիշին փորձառութիւնն է որ գրի կ'առնուի, ուստի եւ մէկուն փորձածը շատ կարելի է, որ երկրորդ մըն ալ անձին փորձով դիտած ըլլայ։ Գործնական ակնարկութեանց մէջ չմտած, կան քանի մը խորհրդածութեանց կէտեր, որոնց անուշադիր ըլլալը շատ անգամ ի զուր ժամանակ վատնել տուած է գիրք շարադրելու ձեռնարկողներէն շատերուն։

Գիրք շարադրելը կը նմանի յօդուած գրելու, իսկ յօդուած գրել պարզապէս գպրոցական շարադրութիւն խմբագրելէն ամենեւին տարբերութիւն չունի։ Եթէ կայ տարբերութիւն մը՝ այն է, որ գիրք գրողը քնականաբար աւելի մանրամասն ծանօթութեանց կը կարօտի, աւելի ժամանակի պէտք ունի եւ աւելի նիւթական եւ տկուն աշխատութիւն ունի իւր առջեւ, քան առօրեայ յօդուածագիր մը; որուն պաշտօնն է օրն օրին իւր լսածներն լեցընել, եւ որչափ ժամուն ներկայացընել իւր ընթերցողաց իւր գրածը։

Եթէ տարբեր են ուրեմն կրթութեան եւ պահանջմանց տառիճանները, տարբեր են նաեւ յօդուածագիրները, տարբեր են եւ գիրք գրողները։ Օրագիր հրատարակող խմբագիր մը՝ վասն զի միայն իւր օրական պէտքին համար կը գրէ, ծանրաբեռնեալ չէ այն պատասխանատուութեամբ, որուն տակ կծկած կը հիւծի գիտնական լսածագրի յօդուածագիրը։ Ա.յս վերջինս ունի աւելի ազատ ժամանակ, ուստի եւ աւելի տիրի՝ իւր գրածին կարեւորութեան կամ գիտնականութեան համար պահանջեալ ամէն պայմանները ի գործ դնելու . . .։

Գիրք շարադրողներու յօդուածագիրները համեմատեցինք գպրոցական շարադրութիւններ խմբագրող աշակերտին. եւ սուգիւ շատ մեծ է տարբերութիւնը։ Գպրոցական կենաց ծանօթներն՝ իսկոյն հատուածութիւն պիտի տան այս տողերուն թէ՝ աշակերտ մը, առաջին ժամին իսկ ինքնակատարեան պոշ եւ յայտնի նշաններ կու տայ. իւր բեղմնաւոր մտաց ծնունդ գաղափարները, գիտէ պաշտօնէ ձեւերու յարմարցընել եւ միշտ նորանոր գիտութիւնով նոր կերպարանք տալ իւր մանկական շարադրութեան. ընդ հակառակն կայ եւ շարագրութիւն գրող, որուն գրածը միշտ հա-

---

* Աւելի քնական է ըսել՝ որ Ա. Հատորն 1833ին տպուելէն նուազ, Բ—Ջ հատորներն 38—39 տարիներուն մէջ տպուած են, իսկ Ա. հատորն 1841 վերջերին տպուած է. վասն զի նոյն քնագիրն է 1833ի տպագրութեան հետ՝ միայն ինչ ինչ փոփոխութեամբք եւ յաւելումներով, եւ Բ. հատորին հետ մէկ ճակատ դրուած է։ Միտ դնելու է նաեւ՝ որ մեր օրինակին Ա—Բ հատորին ճակատը՝ սկզբնական միայն Բ. հատոր տպուած է, եւ վերջէն ձեռնհաս Ա ալ աւելցուած ճարտարութեամբ։ Որչափ ալ մեր այս մեկնութիւնը քաղցրակամ ստուգութիւն, քայց "սխալ տպագրութեամբ„ մեկնելը անյարմար է։

ԽՄԲ.։

digitised by A.R.A.R.@